

Богъ вседержителъ. Положу на вас клятву и проклену благословеніе ваше (цитата) А если ж вы сами есте от святыхъ соборныхъ апостолскія церкви прокляты, то и благословеніе ваше и вся яже сут ваша!

Обрати ся и покай ся, Господа ради, и аще ли ни, то идежъ бо естъ гласъ вѣрныхъ челоувѣкъ, ту дает ся гласъ вышнего Бога Саваофа чужъ будешъ ваша милость, яко естес чужъ церкви Христовы и людей божихъ!

Благословенъ Богъ Отець Господа нашего Исуса Христа и съ Святымъ Духомъ Благословенна святая соборная апостольская восточная церкве Благословени сут Богу святители, священници и люди ся во вѣки вѣковъ Аминь, аминь, аминь

Острозькі письменники кінця 1590-х років. На першій плані Острозького літературного гуртка цього часу — самі псевдоніми На першій місці, розуміється, автор «Апокризиса» — найбільшого й найважливішого полемічного твору, який вийшов з православної сторони Але ним займатися в сім огляді я ширше не буду. Свого часу я присвятив йому досить місця, переглядаючи історію релігійної боротьби, в котрій його твір відіграв велику роль¹, — але трудно включати його між українські літературні пам'ятки, як то часом роблять, — коли автор його не був українцем ні родом, ні вихованням, не брав, здається, ближчої участі в українським громадським житті, і твір його, мабуть, справді був написаний просто на замовлення кн Острозького, як се твердили противники. Автор «Антирризиса», себто Потій, що так близько знав православних людей і острозький осередок, дуже категорично, кілька разів заявляв, що Філалет тільки «удає Русина», а ним ніколи не був, «і коли б його хто ще ліпше перекупив, містечками і селами більшими йому посвітив, то певне б і на руську професію, котру тепер боронить, рота б відтворив» (с 767) Смотрицький теж назвав його «наймитом», що, взявши добру плату за свою книгу, «скоро від нас утік» А що цікавиш — і речник православної сторони, Мужилівський, відповідаючи на іронічні причіпки Смотрицького, нехотя признає, що «Апокризис» був купленою книгою — одначе не дорожче оплаченою, ніж продав свою «Апологію» сам Смотрицький². Тому недавно пок. Тре-

¹ Історія України VI с 494—5, 547—50

² Смотрицький, закидаючи в своїй «Апологіі», що православні засмітили свою віру ересями «нових скрібентів» Зизанія, Філалета й Ортолога, так писав про Філалета «Від Філалета, що родом і вірою був еретик, що добромо можемо сподіватись для нашої віри? Стільки доброго, скільки має в собі доброго його еретицька віра Наймит не дбає ні про що більше, як тільки щоб узяти, а в потрібнім часі утекти І він справді взяв з нас добре і втік від нас скоро Так коли б нас не здурив, була б річ зносніша Але ж бо і взяв, і обдурив За ту свою еретицьку книжку, названу «Апокризис», а видану на здурення нас, Руси, тримає містечко з кількома селами, до життя його йому надане, а нам за се дав віру, виписану з «Інституцій» Кальвінових, щоб ми їй вірили. Справді дорого купили те не знати-що, не знаю, хто з нас

тяк висловив здогад — досить прийнятий тепер у літературі, що сим автором був Мартин Броневський, поляк-протестант, секретар королівський, оратор і дипломат — спеціально вжитаний для зносин з Кримом (з того з'явилася його книга *Tartariae Descriptio*¹. Гадка не без правдоподібності — коли б все-таки більше було вказівок про зв'язки сеї людини з православними кругами і якби вона чим-небудь іншим виявила хоч приблизно такі глибокі церковно-історичні і богословські відомості, які посвідчує «Апокризис»!

Але в кожному разі, маючи на увазі старі відзиви, зачисляти Філалета до наших літературних сил трудно. Можна б по-

мудріший чи він продавши, чи ми — kota в мішку замість рися купивши!» (На боці: «Велика сліпота — ще платити комусь за то, що він мене скриптами своїми до вічної погибелі веде» — с 46)

Мужилівський доводив, що деякі з тих ересей, які Смотрицький знаходив в «Апокризисі», навпаки, вповні відповідають православній доктрині,— отже, православні не потребували «купувати річей противних» А далі він додає: «Хоч і у тебе не дешевше куплено Апологію — бо щорічним доходом в кілька тисяч Нё диво тому світському, що тримав маєтність від пана — за вислуги свої, а не за артикули віри нашої . але більше диво, що ти продаєш себе і душі православних задля почесного, спокійного і розкішного свого життя на світі» На боці: «брехня Апологіяра (так Мужилівський зве автора «Апологіи»), нібито за написання віри руської маєтність дістав себто Філалет» (л. 26)

Заперечення сильне у виразах, але не в змісті, як бачимо

¹ Piotr Skarga с 183 дд., його погляд прийняв *Возняк II* с. 207, *T Grabowski, Z dziejów literatury unicko-prawosławnej* (1922) с 4

Вихідним пунктом служити звістка Стебельського, уніатського письменника з кінця XVIII в., що автор «Апокризиса» був Криштоф Бронський, аріанин, а писав він під іменем Філалета Ортодокса на жадання Костянтина Острозького, що дав йому міст Вільськ з кількома селами (Dwa wielkie świątka na horzonsie рофосkim II с 114) Третяк припускає, що Стебельський через забуття назвав його Март Броневського Криштофом Бронським, помішавши з псевдонімом — бо автор «Апокризиса» зве себе Христофором Філалетом На доказ того, що Броневський брав якусь участь у православних справах, вказує на лист патр Мелетія до нього з кінця 1600 р (надр в перекладі у Малишевського II с 145) Патріарх пише, що його екзарх Кирил (Лукаріс), бувши на Україні і Білорусі,— «з незвичайною похвалою говорив про мудрість, людськість і ученість» Броневського, і патріарх просить його надати показувати всяку приязнь Кирилови (що 1600 р поїхав наново на Україну) та висловлює надії, що те, що ділить їх (різновірство), зникне з часом Чогось більш конкретного, що вказувало б на причетність Броневського до заходів православних, досі не викрито Звістка Стебельського про те, що Вільські держав хтось з руки Острозького, суперечить документальним даним, як виказав Третяк Але що Броневський був людиною, близькою до Острозького, се підтверджується одним листом Острозького до Радзивілла, де він рекомендує Броневського як свого приятеля Одним словом, поки що справа не йде далі деякої правдоподібності. Аргумент Третяка як можна припустити, щоб Бронський, автор «Апокризиса», не проявив себе нічим іншим у літературі, викликає аналогічне питання: чи ймовірно, коли Броневський на замовлення Острозького міг написати такий капітальний богословський твір, щоб він у тій атмосфері релігійної боротьби не проявив себе якимсь іншим твором під власним іменем чи псевдонімом?

ставити питання — хто був його інформатором у нашій церковній історії і практиці; сим досі не займались, та й трудно, мабуть, буде, при нинішнім стані наших відомостей про Острозький гурток дати скільки-небудь певну відповідь на таке запитання.

Друге питання — хто і як переробляв польський текст «Апокрисиса» для українського видання. Се видання, випущене, очевидно, в Острозі (без місяця і року) десь в р. 1598¹, має деякі відміни від польського, видрукованого у Вільні р. 1597—8 (передмова має дату — жовтень ст. ст. 1591²). Перекладчик загалом іде невільничо за польським текстом, що був, очевидно, його оригіналом (польська мова «Апокрисиса» дуже гарна, свобідна і чиста, переклад же засипаний полонізмами через те буквальне слідкування за польським текстом). Але в деяких місцях він свідомо відступає від польського оригіналу і найбільш таких змін поробив він у розділі 7 часті I, де мова про Флорентійський собор. На сій підставі пок. Голубев висловив здогад, що український переклад був ділом так званого Клірика Острозького — бо він був автором памфлету про Флорентійський собор, названий ним «Лістрікійським» і «розбійничим», і сю назву приложено до нього і в перекладі «Апокрисиса»³. Загалом же відносини обох текстів «Апокрисиса», польського й українського, ще чекають докладнішого обслідування, як взагалі все, що зв'язане з авторством, укритим під сим псевдонімом — «Клірика Острозького».

Як відомо, під сим псевдонімом вийшла в Острозі в 1598 р. збірна брошура з таким заголовком: «Отпись на листъ въ Бозѣ велебного отца Ипатія, володимерского і берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костентина Острозького, воеводи киевского, о залецанью и прехваляню Восточной церкви з Заходным Костеломъ унѣи або згоды въ року 1598 писаный, черезъ одного наменшого клирика церкви Острозской въ томъ же року отписаный». Крім самої відповіді (на 32 картках), вона містила додану до одповіді (на 33—37 картці) «історію» Флорентійського собору: «Исторія о Листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списаная». Вона вважалась у сучасників і тепер вважається також твором того ж автора⁴. Крім того акад. Студинський

¹ Про се міркування Голубева «Библиографическія замѣчания о нѣкоторыхъ старопечатныхъ книгахъ», Труды Киев академіи 1876, I с 152

² Оба текста видруковані паралельно в II т. Памяти Подем. Литератури, але український текст неповний

³ Библиогр замѣчания с. 153

⁴ Одне і друге передруковано в III т. Пам подем лит.

в 1906 р. опублікував незвісний в друку твір: «На другий листъ велебного отца Ипатіа, володымерского и берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костантина Острозкого, воеводы кievского (просячи абы гнѣвъ свой его кн. мил. отпустити рачил, а поведаяючи, иж они, владыкове, нѣчого в церкви вѣсточной не нарушили, толко для непорядку патриарха отступили) писаный»¹. Передмова має помітку: Писан у Острогу в школъ грецкой в року αφθ (1599). Автор не називає себе, але каже, що се вже другий його виступ проти Потія: «повторе отповѣдати на лист в Богѣ велебного отца Ипатіа володымирского епископа виступую». Тому ак Студинський справедливо вважає се за другий твір того ж аноніма.

Відповідаючи на перший його «Одпис» в «Антирризисі», Потій відзивався (більш іронічно шоправда), що се робота «студента славної острозької академії», з котрого може вийти «щось гідне», коли його «вроджоний довстип»² одержить «ліпше цвиченне»³. Іншими разами більш зневажливо прозиває його «жаком (школярем) острозьким». М. Смотрицький, що сам був острозьким вихованцем, зараховує «Клірика» до «дідаскалів таких, як Зизанія»⁴. А православний полеміст, закритий псевдонімом Гел. Діпліца, відповідаючи на закид Смотрицького, що православні богослови криються за фальшивими прізвищами, доводить, що автор, який підписувався «кліриком острозьким», мав право себе так називати в ширшім («багатшим») розумінні, таким як у ап. Петра в 1 посл р 3⁵, то значить — не мав церковного свячення.

На тій підставі вважають його острозьким вихованцем, що пізніше тут же був учителем. Але чому всякий слід по нім гине потім, після 1599 р.? Одні дослідники припускають, що він тоді ж скоро й помер. Славний же славіст Копітар ще в 1840-х рр. висловив здогад, що потім, при виданні згаданого другого «Одпису» Клірика, постарався ширше розвинути й уаргументувати ак Студинський, що «Клірик» — се був не хто інший, як той же Максим, в чернецтві Мелетій, син Герасима, острозький вихованець і пізніший голосний діяч і письменник⁶.

¹ Видано в V т Пам укр.-рус мови і літер

² Природжений дотеп (полонізм).

³ Пам полем лит с 1054—4

⁴ Apologia с 96

⁵ Antapologia с 614 (примірник б Київ дух академі)

⁶ Сей погляд Копітар висловив у листі до старого львівського історика Дениса Зубрицького в 1843 р., а опублікував сі листи той же ак Студинський в львівських «Записках» т 43,— згадка про Клірика тут на с. 37. Як показують відомості, зібрані ак Студинським, сей погляд Капітара став тоді

Се правда, що обидва «одписи» Клірика мають чимало спільного з писаннями Смотрицького, спеціально з його «Треносом». Мотив плача православної церкви, підчеркнений мною вище у Смотрицького-старшого, повторюється як у «Одписі», так і в «Треносі». Характеристичне користування в одному і в другому писаннями Петрарки тощо. Але се можна пояснити, власне, впливами острозької школи, в котрій училися приблизно в тім самім часі один і другий, і впливами писань того самого Герасима, що були взірцем для одного і другого. Інші ж факти говорять рішуче проти ототожнення Клірика з М. Смотрицьким, тому я й даю «Клірикові» окреме місце власне тут, серед літературних сил 1590-х років, — тимчасом як творчість М. Смотрицького звісна нам з літ пізніших

Але я мушу ще повернутися на хвилю до вищезазначеної можливості, що «Клірик» міг бути й не індивідуальним, а колективним псевдонімом Смотрицький у вищезитованім місці «Апологі» писав: «Хто такий був Клирик? подібний до Зизанія дідакал, до котрого прилучився ще мерзкий перехрещенський дідакал, котрого проклятий аріанський дух помітний в сілогізмах проти походження св. Духа і од Сина, положених у того Клирика» Се натякає на участь у тих літературних працях, що вийшли під псевдонімом «Клірика», котрогось аріанського, або краше, мабуть, розуміти — євангелицького письменника. Може бути, одначе, що, пишучи се, Смотрицький мав на гадці тільки давніш висловлені натяки Потія, що багато, чи може навіть і все випущене під іменем Клірика, написане було тим самим автором, що виступив під іменем Філалета в «Апокризисі». Справедливо завважив свого часу ак. Студинський, що, полемізуючи з першим листом Клірика, Потій часто відповідає на різні неприємні йому тези, які містяться зовсім не в «Клірикових» писаннях, а в Філалетовім «Апокризисі», так, якби вважав Філалета за причетного до Клірикових писань. А кілька ро-

звісним у галицьких кругах, але не знайшов прихильників, не переконав і самого Зубрицького, що далі вважав «Клірика» одною особою з Філалетом. Відновлена ак Студинським у вступній статті до V т «Пам'яток», а за гіпотеза також не знайшла прихильності в науці. Рішуче висловився проти неї й Осинський — автор нової біографії М. Смотрицького (1912), і М. Возняк в Історії укр. літератури (1921), так само відхилив її в VI Історії (1907). Головний аргумент — що М. Смотрицький, признаючись потім до авторства різних своїх псевдонімних протиуніатських писань, ніколи не вичисляв між ними тих, що вийшли під псевдонімом «Клірика», і дуже різко проти них виступав. Православним сучасникам, розуміється, авторство було звісне, і Смотрицький не посмів би так поступати, коли б під псевдонімом «Клірика» виходили його власні писання.

ків пізніш у своїй апології Флорентійського собору, випущений під іменем Петра Федоровича, таки просто заявив, що обидві книги — Філалетову і Клірикову написав один той сам «шляхтич-новохрещенець», інакше сказавши — за псевдонімом Клірика стоїть той же Броневський чи Броневські, що перед тим випустив «Апокрізіс» під іменем Філалета¹. Мабуть, ідучи за сею вказівкою, старий галицький історик Зубрицький так-таки й уважав «Клірика» дублетом «Філалета». Але цілком справедливо було зауважено, що манера письма «Апокрізіса» цілком відмінна від Клірикової книги: саме на розділах, присвячених Флорентійському соборові, вона виступає особливо яскраво. Та й сам-таки Потій на інших місцях тої ж книги виразно розрізняє «дурного Русина» — безпосереднього автора «Історії Флорентійського Синоду» і його «бакаляра» (учителя) — «безбожного новохрещенця», хоча і вважає обох відповідальними за **сю** книгу². Вважає її нібито твором колективним: якогось молодого вихованця Острозької школи і старого майстра «Апокрізіса» — і се потім, як бачимо, повторює й Смотрицький в наведеній цитаті.

В іншій своїй книзі, «Паренезис», згадуючи оцінку різних православних писань, що давав недавно померлий Дам'ян Наливайко, Смотрицький згадує, що він сам чув його непохвальні слова про «Кліриків скрипт», і що саме він, Наливайко, відрадив князя Острозького³ не давати свого імені на сей скрипт, так як се було вже ухвалено з автором. «Так то толкував: коли який-небудь школяр (klecha) твоє велике і шановне ім'я корчемним словом вилає, то чим ти своє оповідання потвердиш? І так за його радою той скрипт став на безіменнім «Клірику Острозьким»: хоч би й сильно не в смак примовив школяр школяреві (klecha klesze), то не велика мала б то бути образа»⁴.

¹ «Та я не так дуже дивуюся дурному дякові (Зизані), що як сова з пустої стодоли — з таким розумом вилетів. Але дивуюсь одному, дійсно мудрому шляхтичеві, що приложився до Філалета, так і до того Синоду (історії Флорентійського собору, виданої під іменем «Клірика»), а краще він сам обидві (книги) написав. Але така вже ересь, особливо новохрещенська, що не шанує ні сорому, ні цноти, ні честі» — Obrona Synodu Floreński-go с 7

² Цитати зібрані в студії ак Студинського (Пам полем. письм V с. 35), напр. така: «ім'я своє замовчав (автор «Історії») тому, видко, щоб за брехню сорому не було як дурний Русин Клірик, так і безбожний Новохрещенець».

³ «Він був той, що одвів того, чие було те місто, котрим себе отитулував Клірик, аби він не підписував своїм іменем того скрипту» Місто, котрим себе отитулував Клірик — Острог. «Той чие було се місто» — кн Острозький.

⁴ «Паренезис» с 7. Нижче повернемося ще до цього оповідання.

Се интересна вказівка, що книгу Клірика ухвалено було спочатку випустити під іменем самого кн. Острозького. Смотрицький говорить тут ніби як людина добре свідомо тих подій і обставин. Говорить про індивідуального автора¹. Але сі подробиці, як над сею книжкою дебатували, радилися і, очевидно,— відповідно такому чи іншому ухваленому авторству змінiali і стиль і характер полеміки, дають нам розуміти, що тут було багато й колективної праці острозької школи, острозького гуртка, в котрій брав участь, можливо, й отець Дам'ян, і незвісні нам на ймення вихованці «острозької академії», а може, й той еретичний «новохрещенець» — автор «Апокризиса».

Хоч акад. Студинський, уважно переглянувши писання Клірика з погляду богословської доктрини, прийшов до висліду, що протестантської доктрини в них непомітно, і се дає нам вказівку — сеї еретичної участі в кожному разі не перебільшувати!

Ся колективність може нам, з одного боку, пояснити, чому Клірик як автор так неясно, розпливисто і суперечно відбивається у відзивах сучасників. З другої сторони, рахуючися з можливостями сеї колективності в літературній продукції Клірика, годиться нам оцінювати її не стільки як вплив індивідуальних літературних прикмет ближче незвісного острозького письменника, скільки як літературний продукт Острозької школи,— школи в тіснішій, учбовій значенні, і школи в розумінні літературного гурта і літературної манери, що почасти виходила з «Острозької академії», почасти кристалізувалась навколо неї і на неї впливала. Клірик сам підчеркнув свою приналежність до Острозької школи, підчеркує се Потій, і нам нема ніяких підстав для сумнівів щодо сього. І от, передусім оцінюючи з сього становища сі писання, цікаво констатувати оті подібності між писаннями сього «острозького студента» з писаннями старого «острозького ректора» Без сумніву, є більше свободи у викладі і дискутуванні ученика; видно знайомість з правилами викладу: зазначається, напр., теза, котру автор буде боронити, і план дискусії. Круг читання ширший, різномірніший,— он навіть Петрарку зацитував. «Пытаємо: на кого, съ плачемъ пишуци, нарекалъ оный вашъ славный писарь в тые слова: И хтожь охолодитъ утисненный свѣтъ? хто до першого стану приведетъ утисненное место? хто преворотныи обычаи направит? хто распорошеные овцы згромадитъ? хто пастыри блудячіе скараеть? хто поведеть, хто натягнетъ до клюбы

¹ Na czym już przez autora skrypty tego rzecz była stanęła.

своєї? и не будет же конца своволенству и злостям!» На боці: «Петрарха в книгахъ Листовъ»

Але манера при тім та ж сама, і ніякого 'ухилу в бік ненависних Вишенському «силогізмів», Платонів і Аристотелів! І се являється характеристичним і цінним — в недостатчі іншого матеріалу — свідомством про консерватизм Острозької школи. Вона, очевидно, не мала ніякої тенденції поривати з старою традицією, — як чинила пізніш школа Могилянська Вміру привчала до латини і польщини і не гналася за взірцями модної єзуїтської школи. Тим пояснюються й сатиричні відзиви Потія про неї в його пізніший відповіді «Клірикові»

Щодо індивідуальнішої манери «Клірика», то він бере не ерудицією і строгою логікою, як Флалет, а більш емоціональними засобами: частіш іронією, часом впадає в пафос. Зрідка пробує ширших мальовничих образів. У передмові до першого свого одпису, на перший лист Потія до кн. Острозького, з 3 червня 1598 (котрим владика усправедливував своє поведення в уні і силкувався перепроситися з князем, як побачимо далі), Клірик виправдується, як свого часу Гер. Смотрицький, що береться за діло, котре годилось би лишити старшим і досвіднішим: «не стільки з огляду на особу, котрій доводилось відповідати, скільки на ту, іменем котрої малось відповідати». Доволі влучно порівнює себе з малим пастушком, приставленим до гусят, що, бачачи хитрого лиса, як він зручними маневрами до них добирається, береться його відганяти, хоч не може поконати, а сподівається, що, може, тим часом хто сильніший надійде. Але, очевидно, сильні сторони його полемічного таланту були відомі і випробувані в острозьким осередку, коли йому доручено було таке діло — поборотися з таким сильним і випробуваним полемістом, як владика Потій! Тільки, можливо, таки умисно вважали більше відповідним взяти в сій полеміці тон легкий, щоб не надавати про око дуже великої ваги сьому листові, а брати його з деяким легковаженням

Проти аргументів Потія про спасенність згоди (унії) «Клірик» «кладає» відразу таку «суму» (резюме, тезу), — «же и доброе кгда не по воли божой бываетъ не добро есть, же не каждая згода Богу есть приємна; и тая ихъ самая новотвореная згода, яко не з волею божею зачата, такъ не есть Богу приємна, — такіе теж и овоцы родити ся почали». Рисковним вимислам реформаторів протиставляється улюблене гасло православних консерваторів. «не переступай границь, положених батьками» (л 4)

Виклад починається рядом легких образів з природи і життя, у формі афоризмів; деякі з них доволі влучні і роблять приємний лагідний настрій:

«Малый хмары оболочокъ, кгда подъ насвѣтлѣйшее солнце подступитъ, мало не ввесь свѣтъ потемняетъ И «малъ квасъ все вмѣшеніе кваситъ» — свѣтчить голосъ божій И наменшее, прилучивши ся доброму злое — всю доброту псуеть Мала искра огню, до налѣпшого будованья впавши, все поपालитъ И яко приплѣтаетъ ся называемое зелье смилаксъ до ципрису, так привязуетъ ся злость до доброты » і т д

Потім новий ряд, який має метою більш насторожити увагу:

Яко нѣкоторый неприятель облеженое мѣсто войною зо всѣхъ сторонъ огледаетъ — отколя латвий приступъ видить, оттоля и штурмуеть Або яко пильный господарь стережетъ на который землѣ которое насѣнье лѣпше ся родить, тамъ оное и разсѣваетъ Так и душный неприятель! Ведаеть, где и яко свое насѣнье злости сѣяти Вѣдаеть, где на гордость, где на лакомство, где на нелюбовь, где на любовь злую а шкодливую

По сім наводиться довгий ряд прикладів з Біблії — часом доволі поверхових, але часом дуже влучних, вони мають доказати, що людина не повинна здаватися на перспективі безпосередніх користей, а питатися волі божої, або інакше сказати — вважати на дальші моральні висліди, які обертають ні в що ті сподівані безпосередні «реальні користі». Так і з «згодою» уні!

Азажъ не явны тоеє вашеє бѣдное згоды овоцы по всему тому панству? «От плодъ — мовит — ихъ познавайте ихъ!» Здойми одно, отче владыко, жестоковыйство фараонское, або египетское, съ карку! Откры мойсейское покрывало от твари, отвори къ свѣту зѣницу ока, ктви ся в сердце и источи чюство, отжени мрачныи дыма отъ ума хмары, погляди жъ теперъ окомя и послухай слухомъ Чого есте своею, плачу и рыданю годною згодою наброили! Не есть тотъ градъ, не есть мѣсто, гдѣ бы есте плачу и рыдания, стогнания и вопля и слезъ — отеческия богопреданныя вѣры людей и душъ не наполнили! Отъ розличного вздыханья голосовъ и болѣзни народовъ — сердечный крикъ и непостоянный шумъ всю вселенную исполнил! Не только старыхъ — молодыхъ, отцевъ и матерей — чадъ и питателницъ боголюбивыя сердца отъ жалости и стогнаний падают, але стѣны, каменіе, самые элемента движутъ ся!

Можеть ся тут слушне припомнати «гласъ в Рамѣ слышенъ бысть, плачь, рыдане и вопль многъ!» Рахиль, Рахиль, Восточная церковь — «плачетъ ся чядъ своихъ, и не хочеть ся утѣшити яко не суть» Розсыпана, розсыпана радость сердца ея! Погашена пѣснь ея! Злуплена корона з головы ея!

Якого есте преслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеванья, якого замѣшаня і затрясеня, якого — на остаток — кровопроливства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырьства, нахоженья, квалтовъ на домы, на школы, на церкви, обелженья шкарадого невѣсть, паненокъ чистыхъ, душъ невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ — при самой начистшой и страшной непостижимой таемници и офѣре при примованю святѣйшихъ тайнъ тѣла и честныя крови Христовы — наполнили и наброили (л 15—6)

Повадили есте свѣтъ, потурбовали люде, высушили в людехъ з'обополную милость, поваснили родичевъ зъ дѣтми, поятрили брата з братом, побудили одного противъ другому, роспрошили братерство, прогнали прязнь, впровадили зятренье. Внесли надугость, буту, пыху, легкое ува-

жене, легкомысленность, злое одному о другомъ мнманье Повадили есте пана съ подьдаными, приправили есте о мнманье и дивное розуменье монарховъ з монархами, кролев съ кролми и зацными а великими духовными

Нарушили есте сумнѣня, зламали присягу, звели есте отца папѣжа, зостали есте ему в словѣ¹ присягали есте за насъ всѣхъ, справовали есте отъ насъ поселство, о которомъ мы не мыслили, вказовали есте отъ насъ листы, о которыхъ ся нам не снило!

Преступили есте отеческіе границы, нарушили есте старожитную вѣру! Стратили есте правднй жребій, поварювали² есте отеческій тестаментъ! Пороскопывали есте гробы предковъ, порушили кости отецъ! Взгордили есте ихъ вѣру, поганьбили есте ихъ честные и святые справы! Затоптали есте ихъ стежки, затмили есте ихъ пресвѣтлую справу! (л. 16).

Після сеї патетичної промови, що поруч малозмістовних риторичних фігур (вище я зазначив їх залежність від посланій Вишенського) містить також серйозні і досить глибокі гадки, як се видно і з тих витягів, що я тут отсе подав,— наступає ряд критичних уваг до порушених Потієм питань. Вони теж доволі різномірні. Єсть тут і серйозні аргументи, що обертаються у звиснім уже нам крузі питань про римський примат, про знаки ласки божої до папства і неласки для Східної церкви і под. Єсть і різні іронічні притоки до Потієвих гадок, більш і менш влучні і дотепні. Напр., з приводу вказаного ним прикладу, як духовенство грецьке з латинським згідливо й мирно живе на Йонійських островах, під тодішньою владою Венеції: грецькі духовні беруть участь у латинських церемоніях і под., «Клірик» нагадує, що се ж діється під католицькою владою, і дуже можливо, що ті грецькі духовні не роблять того з доброї волі:

«Бы даль Богъ отцу владыце побывати въ Кримѣ, въ Перекопѣ и у Очаковѣ, обачиль бы тамъ, яко Русь, Москва, Грекове, Поляцы, Влоши, Нѣмцы — всѣ неволници байрамъ татарскій одностайне съ Татарами обходити по неволи мусятъ. А вжды не идетъ то зы тымъ, абы мѣла тая згода имъ хвалена быти» (л. 18)

А з приводу того, що Потій покликався був на слова Висаріона (звисного учасника Флорентійського собору, що приступив до унії і зостався потім у Римі кардиналом), автор позволив собі таку грубувату, але ядовиту, пересякнену приповідками й каламбурами тираду на тему тих користей і гонорів, котрі, мовляв, хотіли осягнути владики-уніати, як той Висаріон

Зобралесь ся, отче Іпатій, ажъ дивъ, на такъ потужный доводъ, яко паукъ на сѣти! Бысь былъ давно съ тымъ Висаріономъ на пописъ выехалъ, преклонилъ бысь имъ немалъ такъ много яко и теперь! Але тежъ нашолъ бы ся и такой, который бы на Висаріоновъ доводъ рекъ «Оный што коньми

¹ Не додержали йому слова Гадка замітна!

² Змінили, від латин *vagus*

шинькує, дїтми свѣтчить!»¹. У нас вправдї того свѣтца в певномъ старожитномъ календарѣ Вѣсаріона² не слыхати У иншомъ, новозмышленномъ (а иле з онымъ Яномъ Осмымъ въ личбѣ, бо того годень!) — не вѣмъ³. Однакже шось о нѣякомъ змѣннику Висаріонѣ митрополитѣ никейскомъ, который для кардиналства, для марности свѣта того, для пыхи, покороу Христовою и малою купкою вѣрныхъ згордѣвши отступилъ — в писмѣ трохи найдует ся! Тот то Висаріонъ яко самъ былъ певний, такъ и свѣдоцтво его годно вѣры! Власне яко кгда бы хто хотѣлъ переконати свѣдѣцтвомъ Либеріевымъ, папы римского, который былъ арианомъ, о Христвѣ — ижъ не естъ Отцу единосущенъ ани предвѣчен!⁴ Бы былъ тотъ доводъ Висаріоновъ подпертъ еще Швитригайловымъ статутомъ⁵, а Томашовыми Паралипомены, што орла в Вавилонѣ къ Іереміи слано⁶, — такъ бы былъ мощный, же бы нань и умерлый отпоръ не далъ и нѣмый бы словка не рекъ!

Не безъ причини в м того своего Висаріона, яко бачу, на доброй памяти маете, — же яко онъ для кардиналства, такъ и в м для мѣстца в радѣ, для маетностей, для монастырей Печерскихъ, Жидичинскихъ, Лавришовыхъ⁷ подъ тотъ плащикъ згоды тиснучи ся лѣзете! Але если онъ достигилъ былъ чого прагнулъ, вамъ ся якосъ не шанцуетъ! . Бо южъ начинено зъ васъ много смѣховъ, в чомъ ся не можете обачити, а бодай бы не была толко послѣдняя горша первыхъ! Бо если зъ васъ такъ съ початку насмѣвиска чинять, што разумѣете — конецъ який будетъ? Южъ одинъ зъ васъ в радѣ за пѣчью зъ робята усьвши яко голодный оный истый до кухни на люди съ тылу заглядалъ!⁸ (л 30).

Огудивши і висміявши «згodu», вчинену владиками, Клірик поважно і з глибоким почуттям пояснює, яка б мала бути та згода, якої собі бажав і писав колись про неї до Потія старий князь Острозький. Вона мала бути заснована не на ненависті й насильстві, а на любові, повинна була принести не ворожнечу, а спокій і згodu. І про неї автор в уста старого князя вкладає на закінчення гарну молитву, скомбіновану з книги Єздри, як поклик уніатів до повороту:

Владико Господи и творе всяческихъ¹ отъ всѣхъ дубравъ земскихъ и отъ всѣхъ древесъ избралъ еси собѣ виноградъ одинъ. Отъ всѣхъ земель всего свѣта выбралъ еси собѣ падоль одинъ. Отъ всѣхъ цвѣтовъ полныхъ выбралъ еси собѣ цвѣтъ одинъ. Отъ всѣхъ безднъ морскихъ наполнилъ еси собѣ источникъ одинъ. Отъ всѣхъ градовъ и мѣстъ осветилъ еси собѣ Стоягъ. Отъ всѣхъ сѣтвореніи летающихъ улюбилъ еси собѣ голубицу одну. Отъ всѣхъ сѣтвореніи скота провидѣлъ еси собѣ агницу одну. Отъ всѣхъ розмноженныхъ людей изыскалъ еси собѣ люди едины. Отъ всѣхъ вѣрѣ и законовъ далъ еси заповѣдь едину — еже любити другъ друга

¹ Вариант звісного прислів'я: свідчився циган дїтми

² Висаріон — в латин формі Bessarion

³ Розум.: можливо, що в новім календарі Висаріон, разом з Іоанном XVIII, себто папосою — і має місце між римськими свѣтцями, і тому для католиків він авторитет.

⁴ Тут іде довгий ряд римських еретиків, більш або менш фантастичних

⁵ «Свитригайлови надання» дуже часто фабрикувалися за браком автентичних документів

⁶ Натяк на біблійні апокрифи

⁷ Натяк на претензі владик-уніатів на багаті маєтності православних монастирів, котрі вони пробували загорнути

⁸ Дуже болюче для владик-уніатів глузування, що їх не допущено до сѣнату нарівні з латинськими єпископами, як вони собі то вимовляли при уніі

И нынѣ, владыко Господи, иже обитаеши во вѣкы — которого очи въздвигнуты превыше аера; которого престоль есть безцѣнен и слава не испытана; которому предѣстоятъ вси ангелстии съ трепетомъ; которого слово истинно и мовене страшно! Подай миръ церкви твоей, събери съкрушеное, подай единомыслие, всели любовь, милость, згуду. Утверди православиемъ церковь свою, наверни отступниковъ въ ограду, събери збѣговъ въ ковчегъ свой, приведи отбѣгшыхъ в церковь. Всели единодушие, абысмо одною мыслию, одними усты, однимъ сердцемъ выславовали пресвятое имя твое, і т. д.

В тоні отсього закінчення писаний другий «Одпис», на другий лист Потія. Сей другий Потіїв лист до нас не дійшов, тому не можна зміркувати, наскільки се він своїм змістом вплинув на зміну тону відповіді — чи незалежно від того острозька братія вважала вказаним заговорити інакше. З другої відповіді видно, що Потій радив князеві відложити свій гнів на нього та оправдував свій перехід на унію бажанням і надією знайти кращий порядок у церкві. До сього мотиву друга відповідь ставиться здержливо і поважно. В ній взагалі нема вже глузування, ні інсинуацій негідних мотивів (матеріального характеру) сього кроку. Вся вона держана в тоні, повним пошанівку, серйознім, навіть підвищенім. Теза, котру автор кладе по коротких перепросинах за свій виступ (включно до порівняння себе до Валаамового осла), виглядає так:

Иду уважати и строфовать епископа оного и з ним прочих его единомыслиников не розсудный и легкомыслный поступок мѣшаной а вихроватой и бурливой згоды; придаю до того стосоване а уважене порядковъ восточной церкви старожитныхъ с порядками римскими

Розгортається се тим способом, що автор спочатку наводить безконечний ряд біблійних прикладів, які мають посвідчувати, як цінні, потрібні і богоугодні в кожній справі розвага, «статечність», постійність і витривалість¹.

Сих прикмет не виявили ті владыки-уніати, «поплинувши з вѣтром неуставичности, роздвоеным умыслом и пошарпанным сумнѣнем торгнули ся в так речи важной и великой — души, сумнения, збавеня заходячой — старожитность, фѣляр (стовп) и фундаментъ окрасы и славы и подпори народу нашего перемѣнити, вынищовати, роспоросити, и памятку с шумом погубити и выкоренити»².

Отся «легкоуважність» владык і викликала оправданий гнів князя — подиктований його ревністю до справ церкви і народу: що вони будували «тую свою архи-синагогу згоды не на таблицахъ сердець плотныхъ, — которая бы (унія)

¹ Пам'ятки V с. 205— 210.

² Там же 210.

моцнѣй сталистою графією (писалом) на камени діяментовом вышталтованя в сердца вѣрных вѣпоила ся,— але на пѣску легкомыслного упору (свого) утлыми стѣнками лѣпачи, за так короткий час склѣтити усилюючися»¹, пояснюе автор.

Друга частина відповіді присвячена оправданню Потія, що він пішов на унію, шукаючи в римській церкві кращого порядку, знеохочений непорядками східної. Знов виступає тут старе протиставлення (видимо, канонізоване, як загальне місце, в острозькім шкільнім і літературнім гурті) спасенної простоти східної лукавому західному мудруванню. Сим разом воно уложене в такі афоризми: «Лѣпшая бывает часом хворостяная кучка Авраамова над муры содомскіе, и пустыня Іоаннова над мрамуровые палацы Іродовы!» (с. 217). Довгий ряд протиставлень має вияснити і доказати сю тезу, наприклад:

Чим есть важнѣйши ваши шумные органы над дух съкрушенный и смиренное сердце? Истинни бо поклонники кланяют ся духом и истиною, и т д.

Чим лѣпше великіе вѣлагалища або скарбы от избытка — над двѣ цѣты убогои вдовы з недостатку ..

Чим лѣпшій на оный голосъ: Аббасо, аббасо¹ упадати пред человѣком тлѣнным² — над ово: «Господу Богу твоєму поклонилися» .. і т. д. (с. 219).

А в закінчення автор знов кладе патетичні поклики повороту до «Сіону», розвинений сим разом у широкий образ (властиво найбільш художню частину твору):

Якож вас жал(ь) и плач и страх рушити не маєт, иж вы Сіонъ — матку свою, которая вас сплodiла и на лонѣ пстуючи яко чадолюбивая голубица выкормила и выховала,— пустили и вырекли ся А вмѣсто оной звыклой пѣснечки Дамаскиновы «Радуйся, Сіоне святыи, мати церквам, божіе жилище!» от семисот лѣт и болшей дѣток еи, ей ку потѣсь спѣванной,— теперь плач, рыданіе и вопль воздвизаете и причиняете! Сіонъ, матку церковь, квилите Свѣщу свѣтилника еи угашаете, освященна еи запустошаете, олтар съкрушаете, псалтыр смѣряете, пѣснь заглушаете, и т д (с. 225—6).

Покайтесь и вы, о епископи! Въсплачите ся своего отступленна! Възрыдайте гражданства сіонского, отдалена ужалте ся, ростициши достойною часть отеческаго имѣня! Постыдите с(я) лишившиши изболвиства духовного хлѣба, и желаюши насытити ся рожець свинских — различных похотей богатствъ свѣта того, от Іерусалима правды въ Єрихонѣ низпадшиє (с. 226)

Услышѣте ж, сыны сіонскіе, матер свою плачущу и рождѣющую вас, глаголющу Прийдѣте и видите, сыны, понеже вдовица оставлена есмь! Въспитахъ вас з радостью, а погубила-м васъ съ скорбію! Штожъ тераз маю чинити з вами, я, вдовица опушенная? Толко идѣте, сыны мои, и просѣте от Господа милости! (с. 227—8)

Прийдѣте ж, сынове восточни,— възшедшему на небо небесное на вѣстоки припадѣте, сѣдѣщему одесную отца поклонѣте ся — выслушает вас! Обрѣнѣте ся до него — обрѣнет ся до вас! Просѣте и примите! Толцѣте —

¹ С. 214

² Знов сей старий мотив папської пихи, піднесений «Посланием до Латин», що перед папою велють падати на землю (abbasso)

и отверзет вам дверь милосердіа, дверь райскія, дверь ограды церковныа. Абысте увошедши в невѣстник небесный, в ложницу облюбенца церкве Христовы, в нерукотворенный прибыток, овоць животный приняли, и от вѣка зготованных добръ боящим ся его насытили ся

Што все — за узнаем и покаянiем а повернеем вашим — и от Бога последнее благославление над першее, и от овечок великую любов и послушенство — одержите А если не узнаете ся и не навернете ся, гнѣв Господень пояст вас!

Се закінчення має сильні стилістичні подібності з «Треносом», як і закінчення першого «Одпису». Але загалом стиль другої відповіді тяжкий і менш прозорий; силування на образовість і високий стиль (як то видно і в наведених прикладах) роблять читання трудним і неприємним; більш жива і невимушена, в душі старого Смотрицького, манера першої «Відповіді», видно, більш відповідала вдачі й літературним засобам гурту. Директиви поважності і «статечності», правдоподібно, дані авторам при сім новім порученні, зв'язали і позбавили їх свободи і безпосередності на некористь його манери. Манера молодшого Смотрицького — не манера Клірика.

Історія Флорентійського собору, видана Кліриком разом з першим «Одписом»¹, зробила його ім'я найбільш пам'ятним. Опублікування цього історично-богословського памфлету викликало певну сенсацію і сильно попувало кров уніатам і католикам. Потім в 1603 р. видав проти сеї «історії» апологію собору, але вона ніскільки не знищила авторитету «Історії» серед православних, й Клірик лишився пам'ятним ім'ям уніатам головно як «автор Історії»: довго потім Смотрицький, по переході своїм на унію, пригадував православним сей факт. Але Клірик не був автором «Історії», як ми вище бачили,— бо в основі «історії о восьмім соборі», написаної Курбським не пізніш зими 1582—3 р. (весною 1583 р. він помер), лежить та сама повість, коротше й сухіше переказана Курбським, а більш живо, патетично і белетристично — Кліриком. Порівнюючи ці дві переробки, можна до деякої міри здогадуватися, що приложив сюди Клірик свого. Кажу — «до певної міри» не тільки тому, що такого літературного аналізу досі не зроблено, але й тому, що Курбський і Клірик, без сумніву, змінювали протограф, кожний на свою руку. Курбський посилається, напр., на те, що він чув про сей собор від Максима Грека, і на московські повісті; отже, коли ми, напр., не знаходимо у нього фантастичної історії м. Исидора, розповідженої Кліриком, се можна толкувати надвое: може, Клірик від себе додав її, а може, Курбський і мав її в протографі, але поминув, як мало ймовірно, і т. д. Ясніше

¹ Передрукована разом з ним в III Памятників подем литер.

виступають чисто літературні прикраси, додані Кліриком, напр., сей «украшений вступ»:

Кгды высокого неба незычливые обороты на падоль земный кола свои накеровали, кгды нефортунные звъзды на хрiстiанское покольные розсыпаными своими променъми ударили, кгды темные хмары съ Чорного вынікаючи моря заразливими мглами землю окрыли; кгды псевдо-профета Магмета хвалици (поклонники) Сарацени на свѣтъ ся появивши мощь свою розширили; кгды вслѣд за ними ядовитые Турци наступивши страшнымъ шумомъ свѣтъ заглушали, кгды смокъ яду наполненымъ умысломъ не только восточные границы и греческие сцетра пожиралъ, але и заходнымъ панствомъ дужо дотиралъ, кгды увесь свѣтъ плащемъ смутку, скорби и вздыханя приодъвати ся почалъ, кгды цвѣтъ красы и утѣхи хрiстiанской жаркимъ огнемъ усыхалъ,— тогда Евгений папа римскій послалъ до цесара константинопольского послы свои просячи, радячи, упоминаючи, абы о покою, згодѣ и оборонѣ промышлялъ . (с. 433).

У Курбського коротше і сухіше:

Егда уже умножишася антихрiстовы стаинники на земле — Сарацени, псевдопрофита Магомета чествующее, маложе последи возшумѣша окрестъ ходяще Турцы безбожные, несоглася ради и презлишные ради гордости безумныхъ грецкихъ начальниковъ, и досаждаху оные нечестивые не токмо грецкому скипетру, но и римскому не помалу — узрѣвше сие папа римскій посылаетъ ко цесарю грецкому»

Ще ясніш пізнаємо ми Кліриків патетизм у закінченнях:

«Где жъ нынѣ Афонъ гора святая, пустынники и скитники цвѣтущая? Где окраса и оздоба монастырей и церквей твоихъ? Яко еси опустѣло и осиротѣло! Яко надѣ тобою вмѣсто свѣтлости аеръ наполнив ся дымовъ, скваровъ! Яко стѣны твои прикрылъ порохъ погорѣльскъ! Яко стежки твои поплюсканы кровю!» (с. 472)

«Обачъ же ту зъ давныхъ преслѣдованье часовъ, сыну Востока, облюбеницы Хрiстовы! А ку концу — заходу свѣта того не отступуй Солнца Правды и матки своєї, в пеллохахъ еще тираны суровыхъ Иродовъ порожной и надѣ разливаньемъ отъ нихъ крови въ утиску выхованой, през огонь (и) мѣчь досвѣтчоной и коронованой!» (474).

«Твоя родителка не в роскошахъ свѣта того, але в гуняхъ, скурахъ, волосяницахъ по горахъ, яскиняхъ, пропаstechъ волочачих ся, опущеныхъ, утисненыхъ — поруганье, везенье, темници, камѣнье, пилованье, мечи скромне зносячихъ, которыхъ не былъ годець свѣтъ — сыновъ спложала! Такихъ и васъ — сыновъ теперешнихъ восточныхъ мѣти хочеть! Тое вамъ на тестаментъ zostавуетъ! Того по васъ потребуеть! Того зычить абы сте прошедши тутъ сквозь огонь и воду впроважены были до оногo вѣчного покою! Аминь

З порівняння з оповіданням Курбського безсумнівно видно, що Клірик приложив старання, аби зробити повість можливо грізною і патетичною. Коли, напр., у Курбського родоський абат з «римлянами» засаджують грецьких єпископів на 15 днів до в'язниць і морять голодом, щоб змусити до підписання соборних постанов, і справді ті, що не померли з голоду, підписали їх,— у Клірика римляни, замкнувши греків, ім «розмаитые муки задавали: одних го-

лодом п'ятнадцять день морили, іншихъ огнемъ пекли, другихъ душили, давили; въ котормъ везенью тые мученическіе короны приняли и помучени... котормъ тѣла потаємне ночью ховано, а руки ихъ до тои своєї унѣи по смерти ихъ подписовано» .. (с. 464).

У Курбського патр. Йосифа римляни закупають грішми, і він, очевидно добровільно, підписує соборні постанови, тільки не доводиться йому грошей тих донести додому: він нагло вмирає у Венеції під час повороту. У Клірика патріарх задарований і застрашений дає згоду на унію, але потім загризло його сумління і він не давав підпису; тоді його задушили, а від його імені сфальшували тестамент, котрим він нібито приймав унію (сей тестамент відіграв важну роль у повісті Скарги), — і под.¹

Загалом, як я вже вище сказав, оповідання Клірика доволі живе і белетристично закрашене, але все-таки видко — епічне оповідання не було його стихією. Іронія і пафос — се його сильніші сторони. Патетичним настроєм він часом зближається до Вишенського і йде часом вразно його слідами. У Клірика теж сильно і патетично бринить ся загальна нота — спільна, щоправда, всьому православному апологетичному письменству сеї доби, — що православним призначено страждання і пониження, в противність західній церкві: мовляв, сю дорогу визначив Бог для спасення православних, і вони — коли хочуть бути вірними синами своєї церкви і свого народу і не хочуть вийти з божого призначення, мусять терпеливо й покірно йти сею дорогою, лишивши апостатам і еретикам утихи, роскоші і славу сього світу.

Се відгомін старих аскетичних ідей, відроджених у письменстві XIV—XV вв., що виявили себе так пізно — і досить несподівано — в літературній творчості відродження кінця XVI віку.

Дам'ян Наливайко, згаданий мною вище словами Смотрицького, мусить бути пом'янутий трохи ширше. Про нього

¹ З того, що Потій у своїй відповіді Клірикові каже, що видана ним «Історія Флорентійського собору» була йому і перед тим звісна («не взглядом тоє змышленое баламутни, которое препись и я у себе маю» — Пам III с 1103), і він не закидає Клірикові змін чи додатків до того старшого тексту, можна б думати, що Клірик не вніс ніяких важніших змін — бо інакше Потій би йому того не пропустив. Але можливо, що Потій хоч похвалився тим «преписом», але зі змістом його не був знайомий і не пощкавився порівняти його текст з Кліриковим. Бо, напр, така велика різниця в оповіданнях Курбського і Клірика про смерть патріарха Йосифа ледве чи може бути інакше пояснена, як тільки переробкою Клірика.

небагато знаємо¹, але те, що знаємо, дає відчувати в нім цікаву, колоритну і дуже впливову й авторитетну в острозькому гурті постать Смотрицький в цитованому місці відзначається про нього з великим поважанням — у моменті свого повного розриву з православними кругами:

Минулого року зійшов з цього світу тут, у сім краю муж немалого поважання в народі Руським — як за набожність свого життя, так і за відомість догматів віри (На боці прописано «Погляд небіжчика отця Дамяна Наливайка на скрипт Ляментовий») ² Живи й тепер поважні люди — священики острозької капітули, що в їх присутності він голосно говорив про скрипт Ляментовий, що він рівний писанням Золотоустого повагою описаної в нім правди божої, і нам годиться за нього кров свою проливати і душу покласти А скільки тому подібних голосів перед виходом скрипту Ляментового було про скрипти Зизанія і Філалета? Про скрипт же Клірика з уст того покійного мужа я чув, що він його не хвалив, і що то він був той, що відрадив власникові того міста, котрим себе потитулував потім Клірик (кн Острозькому), аби не підписував своїм іменем того скрипту — як то він був уже умовився з його автором ³

Се писалося при кінці 1629 року, і смерть Наливайка припадає, значить, на р 1628. Поради Острозькому щодо «Клірикового скрипту» належать до р. 1598. Таким чином, на протязі цілих тридцяти літ отець Дам'ян виступає впливовим, авторитетним членом, чи навіть провідником острозького гурту — славний побожним життям і богословською ерудицією Але офіційної ролі він не грав, навпаки, він сам заставався на заднім плані, і його-таки, мабуть, свідомо старались не висувати на фронт українського церковного і літературного життя — з огляду на його ім'я, що зробило такий сильний ефект у 1596 році.

Як відомо, Дам'ян був старшим братом голосного «царя Наливая», козацького ватажка, що здобув таку незвичайну популярність у сучасників і потомства. Ксьондз Йончинський, що зібрав острозькі перекази про сю родину, оповідає, що їх батько, з ремесла кушнір, з острозького передмістя, був звісний з завзятої, непогамованої вдачі: ходив в козачтво, бував на морі й був завзятим ворогом латинської церкви і духовенства⁴. Мабуть, на сім ґрунті у нього й вийшов гострий конфлікт з попереднім його поміщиком Калиновським, на Поділлі, і змусив його, старого Наливайка, перенестися під протекторат православного магната. Старшого свого сина він приспособив до церковної кар'єри, серед-

¹ Спробу підсумку всього відомого про нього дає нова стаття К Копержинського, що має вийти незадовго в «Науковим Збірнику за р 1927»

² Себо «Тренос» Смотрицького

³ «Paraenesis» с 7, пор вище

⁴ Його оповідання й інші звістки про родину Наливайків в Історії України-Руси т. VII с 217—8

ній — Северин — попереду займався батьківським ремеслом, потім заміняв його на воєнне і вступив до воєнної служби на дворі князя Острозького; тільки третій зостався при скромнім міщанським хазайстві. Подібно як Северин, отець Дам'ян відзначався гарним, імпазантним виглядом («шляхетська статура» — каже про нього Йончинський), сильним темпераментом, незвичайною вимовою проповідника, агітатора, мітинговця: держав під своїм впливом і старого князя, і його двір, і народні маси острозькі: його запальними промовами уніати й католики поясняли всякі вуличні ексцеси острозькі. Зимом 1595—6 р. справді, як відомо з судових актів, отець Дам'ян разом з братом Северином брав участь у збройних наїздах острозького двору на учасників і прихильників уніатської акції. Северин — тоді вже голосний козацький ватажок, прославлений походами 1594—5 років, прийшов з своїми ватагами до острозьких маєтностей, може бути — закликаний Дам'яном, і під фірмою і відповідальністю Северинових козаків, але, очевидно, за вказівками острозького двору, пішли напади на його противників, в тім числі, кажу — на людей, причетних до уніатської інтриги. Старий князь і його двір у тім часі були дуже войовничо настроєні: опираючись на протестантських магнатів та приязних козацьких ватажків, вони готові були йти на все, до збройного повстання включно, щоб відстрашити уряд від протегування унії й зломити інтригу владик. Скільки в тім було впливів і темпераменту Дам'яна, того, мабуть, ніхто вже нам не скаже, але, судячи з судових скарг, де він виступає учасником наїздів, відвозить заграблене майно, перетримує забраних коней і т. д., видно, що він війшов був у сю дрібну війну дуже одверто, з усім своїм темпераментом¹. Та скоро виявилась вся небезпечність сеї війни — що уряд дуже твердо стоїть при унії, не дає себе застрашити, а навпаки — готов її підтримувати, ні перед чим не спиняючись. Острозький двір рішив бути обережнішим, і сам отець Дам'ян у тім числі. Після того, як Северин Наливайко попав у вороги Речи Посполитої і на нього посунуло коронне військо, а ще більш по тім, як козацьке військо видало його як привидцю повстання, зимові походи братів Наливайків: острозького попа і козацького бунтівника стали дуже «лоскотливим» епізодом, і вороги православної опозиції на всякі способи стали його роздмухувати і використовувати. Се було правдоподібною причиною, чому Северина Наливайка не скарали смертю відразу, гуртом з іншими провідниками, виданими на Солониці, а мучили на різні способи більш

¹ Судові акти в Архиве Ю З Р. III. I с 83—100 і 136—9.

як півроку, силкуючися довідатися щось з високої політики: про його союзників і протекторів та їх політичні плани. З уніатської сторони пущено було на православних взагалі прізвище «Наливайків»; воно робило їх причетними до тих гіпотетичних повстанських планів «царя Наливая», і трапляли не тільки в скараного Северина, але і в живого Дам'яна. Отже, се було великим щастям для нього, що кн Острозькому вдалось загасити справу тих наїздів (до котрої й його самого притягано), і з того Дам'ян і його острозькі товариші витягли науку для себе: не треба було мозолити очей противній стороні й викликати її на дальші доходження! От ми й бачимо Дам'яна під час Берестейського собору на дуже скромних ролях¹, і далі він зостається скромним священником. «Даміан недостойний пресвітер» — се його звичайний підпис і літературне ім'я; ніколи, здається, не підписується він сам Наливайком — хіба треті особи його так називають.

Може, тому так сіро і непомітно виступає його постать і в літературі. Острозькі видання того часу мають здебільшого анонімний, колективний характер. Ім'я Дам'яна виступає в чотирьох книгах: се «Охтаикъ сирѣчь Осмогласникъ», надрукований 1604 р. в Дерманському монастирі (закінчення книги має підпис Дам'яна); «Листъ Мелетія ст. патріярха александрійского до вел. епископа Ипатія Потѣя», там же 1605 р. (підпис Дам'яна має стаття про різниці східної церкви з римською); «Молитовникъ» (звичайно згадуваний під назвою «Требника»), друкований в Острозі 1606 р. (Дам'янове ім'я стоїть під «Предмовою»); «Лѣкарство на оспалый умыслъ челоувѣчій», збірка моралістичного змісту, видана в Острозі 1607 р. (Дам'ян підписав тут теж «Предмову на листъ до чителника»)². В дійсності він

¹ Пам. Подем. Лит III с 336, архивъ ЮЗР. I I с. 516, 529.

² Каратаев ч 176, 178, 184, 190. Подаю сю останню передмову як взірець Дам'яновоі прози:

Предмова на листъ до чителника

Прироженью челоувѣчому, такъ назбыть до грѣха склонному, и снадне увести ся дати до злости могучому, великіе обороны и подпоры и престроги Богъ дароваль, през писмо людей святыхъ, такъ в ихъ святоблिवомъ и побожномъ животѣ, яко и в порадахъ, наукахъ и напомниманьяхъ до людей розныхъ становъ, в розмантыхъ грѣхахъ чиненыхъ,— яко на остатокъ и в самомъ ихъ плачу й оплакованью непослушенствъ и затвердѣлосте сердець людскихихъ Абовъмъ и то оныя святые божіе и отцевское милости наполненые мужеве над людми злыми, згибели и каранья годными чиневали

Яко напродъ Самоиль пророкъ.— По многомъ напомниманью, которое чинилъ до кроля Саула, и кгда его имъ далъ до большое злости й гнѣву божого приходячого бачилъ, плакаль и слезы вылеваль над нимъ, жалуючи упадку его.

Тоєжъ тежъ чинилъ і Исаія, по многомъ напомниманью и престрогахъ, которые от Бога былъ посланъ оповѣдти домови Израильскому. Чого кгда не послушали и не приняли, плакаль такъ мовячи:

прикладав свою працю, мабуць, не тільки до сих книг. А з другої сторони, дуже трудно зміркувати, що належить Дам'янові в тих книгах, де записане його ім'я, а що було ділом інших співробітників, ділом колективу. Ті статті, що підписані його іменем, особливого літературного інтересу не мають, але ними авторство Дам'яна, очевидно, не обмежувалось його ініціатива і праця йшла, мабуць, значно далі, і

Не дѣйте мене, да ся горцѣ въсплачу,
и не належите утѣшающе мя о сѣкрушении дщери рождения моего,
яко день мятежень и пагубень то естъ
Допустѣте ми абым горко плакаль,
и занехайте мя тѣшити о спустошенью цорки люду моего,
абовѣмъ день естъ трѣвоги и згибели

Плакаль і Іеремія пророкъ, напрод о упадку в грѣхъ народу Израильского, а потым і о срокгом покаранью за тые грѣхи, о чомъ естъ книги его плачу

А нѣкоторые з нихъ впрод еще нѣмъ кто зосталъ злымъ, вѣдаючи тылко же маеъ быти злымъ, плаковали Яко Єлисей пророкъ плакаль над Азаилемъ туж при бытности его О що и пытанъ былъ от того ж Азаила мовячи, чому господи́нь мой плачетъ? И отповѣдѣль ему пророкъ мовячи, ижъ будешъ чинити злое в сынохъ Израилевыхъ

На остатокъ и сам сынъ Божий плакаль з великим нарѣканьемъ над мѣстом Іерусалимомъ мовячи О кгдабысь ты то вѣдалъ дня того твоего, що естъ ку покоеви твоему, але нынѣ закрыто естъ то перед очима твоими, й далѣй

Тот же теды способъ и в нового тестаменту святыхъ многих найдуемо быти заховываный, а особливе у святого Іоанна Златоустого, которого всѣ писма, нарѣканья и плачу суть наполнены, але наивласнѣй и наибольшей тот листъ, который нѣчого иншого не естъ, едно плачь Яко самъ мовит Еслибы то, повѣдает, можна жебы ся писмо перемѣняти могло в слезы и в плачь, с тыхъ бымъ тобѣ листъ утворивши послалъ

Который то листъ былъ натотчасъ до человекъ упалого в грѣхъ отступленья от иночества писанный, именовъ Феодора, але рачей в особѣ его до каждого человекъ грѣшного, абовѣмъ каждый не естъ без грѣха, яко мовит Іовъ И кто ж можетъ быти чистым от грѣха, жаденъ бы тежъ й единъ день животь его былъ на свѣтѣ

И если на потребуютъ здоровые лѣкара, але хорые,— а мысмо всѣ ведлугъ пророковъ хорыми, яко мовить Исаия нѣмашъ в нихъ цѣлости, нѣмашъ якъ плястра приложити, от ногъ до головы все тѣло едина рана

Прето що-бысмо мѣли каждый з насъ поединкомъ, каждый на свой грѣхъ шукати собѣ лѣкарства, ото маемо всъ на вшыелкіе злости лѣкарство Которое если такъ великимъ хоробамъ подолати (яко тут обачишь) могло,— твоимъ вродам улѣченьемъ и заглаженьем за помочу Божею и овшемъ будетъ мочи Если тылко такъ яко ся годить уживати его будешъ

Абовѣмъ каждый грѣхъ однако, але розмаите сердца и умыслы чоловѣче заражает Едины в великихъ злостех будячихъ назбѣтъ убеспечаеъ. А другихъ в мнѣйшихъ назбѣтъ страшитъ й до отчаяннѣя приводитъ И не такъ далече злости и грѣхи, яко по грѣху дивные и опачные розуменья наши о нашихъ грѣхахъ насъ albo заводять albo трвожатъ Зачим и до полѣпшеня живота напродь, и старанья о улѣченью злостей прошлыхъ нелачно здаеъ ся намъ приходити А прето воля наша и розуменье наше в насъ впродъ лѣкарства потребует. Тожъ самый грѣхъ, который яко напочатку залечаньемъ ся своимъ умѣет хитре в чоловѣка вкрасти й блудити, такъ наостатку незмѣрною боязни грозит и страшитъ А то з жродла духа лукавого выплынуло, кото-

може бути, напр, що остання з цих публікацій — найбільш цікава з літературно-ідеологічного погляду «Лікарство» з його моралістичними віршами, що будуть наведені в останнім розділі, ціла належить заходові й замислові Дам'яна.

Крім друкованих праць, маємо з його іменем одну рукописну, змістом своїм зближену до сього «Лікарства»: се вибірка слів і афоризмів з різних церковних і світських джерел, у дефектній збірці, писаній письмом «другої половини XVI в.», як її означає акад. Соболевський¹ Ім'я Наливайка носить один з розділів її, затитулований: «Лекції словенскіє Злотоустого отъ Бесѣдъ евангельскихъ от иерея Наливайка выбраніє»: се афоризми з св. письма, учителів церковних і античних авторів, в тексті церковнослов'янським і в сучаснім українським перекладі (так, як се ми маємо в «Лікарстві» — у виданім там «Тестаменті цесаря Василя»)². Але в збірнику таких вибірок єсть кілька, і дуже можливо, що вони також вибрані Дам'яном Наливайком, як се здогадується ак Соболевський. Той факт, що він тут зветься своїм прізвищем, може, вказує, що ці вибірки були переписані справді раніш катастрофи 1596 року

Нарешті ще на один анонімний твір хочу я звернути увагу. Се маленька реляція з Берестя, з собору 1596 р, що визначається цікавим, дещо жартівливим тоном, що нагадує

рий напочатку умыслѣне вшелякій грѣхъ за речъ малую удает, а кгда ся южь станет, то в тот час барзо великим чинит

А прето тот листъ кождый кто кольвекъ въ яком кольвекъ грѣху найдучій ся читай! Которий нѣчого иншого не ест, едно с писмъ старого й нового тестаменту душам зарожоным утвореное лѣкарство То пристанъ хвѣючому ся великости злостей То потѣха зафрасованому тяжкостью грѣховъ То порада й лѣкарство зараженому спросностю злостей

Роскохай же ся в том кождый богобойный, покорне прошу! И шобысь мѣлы у кого иншого розмаитыхъ порадъ шукати, и на нихъ ся часомъ омыляти, альбо себе непевными убезпечати, ото маешъ готовую Не нынешнего вѣку людей, але самого межи святыми святого, и патриархами апостолоское вѣсточное церкви святое патриархи, и отцемъ отца Которого с тыми молитвами яко намъ дароваль Господь Богъ то видѣти й одержати, такъ абы и ку-поправѣ живота своего то далъ й уживати

Приданъ тежъ єсть за тымъ же листомъ тестаментъ цесаря кгрецкого Василя до сына своего Льва филозофа й цесаря Которого тестаменту пожиток и потребу не хочу абысь з залецанья моего, але рачей з самого читанья зрозумѣль Для того й простою мовою на другой сторонѣ слово в слово, дорожжачи вырозумѣнь того пожитку й потребѣ, написати важиломъ ся. Що все ласкавому твоему баченью и себе самого отдаю Даміанъ недостойный прєзвитеръ

¹Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ югозападно-русского письма XVI—XVII в., Чтения общ Нестора т IX с 19

²Про нього нова розвідка ак Перетца — Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы, I, 1926.

старого Смотрицького, — на жаль, захована в досить знищеній копії. Має напис: «От сынода Берестейского через священника Корытского мнѣ данное для вѣдомости», що, можливо, треба розуміти як записку «священника з Корця». Я наведу сю маленьку записку в цілості, бо вона варта того:

Року 96 октебра 6 дня въ среду, въ четвер, въ пятницу и субботу сыноды былъ у Берестью великий, Грекомъ зъ Римляны о зъедноченью, на которомъ митрополить Рогоза и владыки: полоцкій Германко, володимерскій Потѣйко, луцкій Кривилко, холмскій Збирошко, пинскій Іонище — яко перво крыянкомъ, покутнѣ и подступно до римского папы сонмища, отступивши православия святого греческого вселенского бѣгали (а никто ихъ — яко пророкъ Іеремія и апостолъ до Римлянъ въ главѣ десятой мовятъ — не слалъ!), — такъ и теперъ явно сами только приложили ся и повинули ся однѣ! За што заразъ отъ Римлянъ въ замку чествованы, и яко медвѣди музыку скоромошскою — тарарушками утѣшаны, але раднѣй — посмѣваны были! Ино не одноѣ овечки словесной за собой потягнути и взяти не могли, только сами одни волку ся отдали. А стадо, хвала Богу, вѣцѣль все самымъ Богомъ охраняемо, вкупѣ и единого сердца и устѣ въ православии давнемъ ко хвалѣ божой zostало. А они яко змѣнники и супостаты, присяги господаря короля и волностей и покою хрестіанского нарушители и сказцы, черезъ легкотовъ патріаршихъ и иныхъ митрополитовъ, епископовъ, архимандритовъ, игуменовъ, протопоповъ и презвитеровъ, числомъ сту шести особъ, а къ тому князей, пановъ и пословъ ихъ съ обоихъ панствѣ съ коруны Польской и великого князства Литовского многихъ, и огуломъ всѣми православными хрестіаны — отъ духовенства и власти церковное отсужоны, и со все влады святительскоѣ обнажены и за простыхъ вѣмѣнены суть. И соборнѣ (ухвалено посольство) до господаря съ прозбами отправити и послати (абы е королевская милость) маетности церковные отъ нихъ отобрати росказать, (а на мѣстце тыхъ) змѣнниковъ иныхъ правовѣрныхъ и статочныхъ пастырей — митрополита и владыкъ подати рачиль. А дотолъ поки (тые змѣнники) будутъ, тогды у молитвахъ звыкльыхъ патрярха царгородскій куръ Гаврииль маеть ся отъ священниковъ упоминати и похваляти. А (тыхъ змѣнниковъ) завжды опушонныхъ и въ згордѣ мѣтъ, и за епископы почитаны не мають быти. И такий skutокъ того сыноду стал ся¹.

Потій. Проти православної фаланги з уніатської сторони вступає в сім часі один тільки Потій. Він організатор і політичний борець, і одинока літературна сила уніатів: полеміст, проповідник, історик уні, на своїх плечах виносить він її, рятуючи своєю незвичайною енергією від упадку. Се загальноприйнятій погляд, що, незважаючи на яку могутню поміч і підтримку папської курії, королівської влади, католицького кліру і католицької аристократії Польщі, тільки завдяки великій енергії і здібностям Потія та повній безоглядності і неперемінливості в способах боротьби, що він виявив, Берестейська унія не лишилася при загальній во-

¹ Акты Зап. Россіи IV с. 146, в скобках те, що я доповняю наздогад — викрапковане видавцем